

OSMANLI DEVLETİ'NDE KÖLELEŞTİRME VE AZAT ETME YÖNTEMLERİ

Hüseyin BAYARSLAN ¹

ÖZ

Savaşların tarihi kadar köklü bir geçmişe sahip olan kölelik, tarihin 19. yüzyıla kadar takip edebildiğimiz her döneminde ve gelip geçtiklerinden haberdar olduğumuz tüm toplumlar arasında bir şekilde mevcut olmuştur. Aslında diğerlerinden temelde pek farkı olmayan insanların hürriyetlerini yitirdiklerinde hukuki olarak ve çoğu zaman pratikte mal statüsüne indirgenmeleri bugünün bakış açısıyla anlaşılması kolay gözükme de, geçmişin zorlayıcı hayat koşulları karşısında, teknolojiyen mahrum olarak, insan gücüne ihtiyaç duyan toplumların, köleleşmedikleri sürece çok fazla üzerinde düşünmelerini gerektirecek bir konu değildi. Üstelik düşmanı, savaş esirlerini köleleştirerek istihdam etmek, efendilere iş gücü sağlarken, esire de belirli sınırlar çerçevesinde hayatını kazandırüyordu. Yalnızca savaş tutsakları için değil, borçlu insanlar için de kölelik, yaşamlarının bir bölümü ya da geri kalanı karşılığında borçlarından kurtulmalarını sağlayan bir çözümdü. Ve tabii için ekonomik boyutu bununla sınırlı değildi; yasal ya da illegal biçimde gerçekleştirilen köle ticareti, esir pazarları, hükümdarlar, tüccarlar ve hatta sıradan halk için ciddi bir gelir kapısı olarak görülüyordu. Değersiz olan, çoğu zaman tarihin de dikkatinden kaçır. Bu nedenle kölelerin hayatlarına ve toplumdaki rollerine ilişkin tafsilatlı bilgiler edinmek güçtür. Köle olarak doğan ya da hayatlarının herhangi bir evresinde köle olan talihsiz insanların bizzat kendileri tarafından bırakılan izler de oldukça sınırlıdır. Ancak onların insani açıdan kıymetsiz görülmelerine karşın önemli bir meta kabul edilmeleri, tarihin cilvesi olarak resmi vesikalara konu olmalarını kolaylaştırmıştır. Bu çalışmada ilgili vesikalardan da yararlanılarak Osmanlı döneminde köleleştirme ve kölelerin azat edilmesi konularına dair birtakım değerlendirmelerde bulunulacaktır..

Anahtar Kelimeler: Kölelik, Azat, Osmanlı Devleti

¹ Araştırma Görevlisi, Kırıkkale Üniversitesi, F.E.F., Tarih Bölümü, huseyin.bayarslan(at)gmail.com

SLAVERY AND EMANCIPATION METHODS IN THE OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

The slavery which has deep roots as much as the war itself in the history, exists in the every known society from the beginning to the 19th century. Infact although it is not very understandable from nowadays perspective that humanbeings diminish to do statue of property when they lose their freedoom, under the harsh condutions of the past societies without technology it is impossible to improve develop without intensive use of manpower. Beside the employment of prisoners offers chances to live for enemy and extra man force for masters. Not only for prisoner but also for ordinary people slavery was a way to compensate to their deepths in return of their lifetime labor. Of course the economic dimensions of the slavery is not limited with that legally or illegally slavery market trade of manpower were seen as a source of income for rulers, traders and ordinary folk. The valueless ones is usually ignored by the history. Because of this it is hard to find evidences about the daily life of slaves. The direct evidences from the slaves itself is also limited. However their position as property paradoxically made them as the subject of legal documents. In this study via this documents there would be evaluation on the slavery and emancipation methods in the Ottoman Empire.

Key Words: Slavery, Emancipation, Ottoman Empire

Bayarslan, Hüseyin. “Osmanli Devleti'nde Köleleştirme Ve Azat Etme Yöntemleri”. *ulakbilge* 5. 10 (2017): 439-452

Bayarslan, H. (2017). Osmanli Devleti'nde Köleleştirme Ve Azat Etme Yöntemleri. *ulakbilge*, 5 (10), s.439-452.

Giriş

Hürriyetine sahip olmayan, başkalarının hükmü altında bulunan ve para ile alınıp satılan kişiler köle olarak adlandırılmıştır (Pakalın, 1993: 300). Köle kelimesi yerine Türkçede bazen kul, bende, halayık, esir ve kadın köle için de cariyeye veya odalık tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir (Aydın vd. 2002: 237).

Doğuştan ve evrensel bir eşitlik anlayışının söz konusu olmadığı dönemlerde, Brahman kanunları insanları hizmet edilenler ve hizmetle yükümlü olanlar olmak üzere iki kategoriye ayırıyor, Çin hukuku köleleri köylü sınıfı arasında düşük bir tabaka olarak kabul ediyordu. Mısır'da köleler devletin malı sayılarak Piramitler gibi dev ve günümüze ulaşacak sağlamlıktaki yapıtların ortaya çıkmasında zorunlu olarak katkı sahibi oluyorlardı. Mezopotamya Medeniyetlerinde de kölelik büyük oranda benzer bir biçimde hayat buluyor, Sümer tabletleri, Yunan ve Roma örneklerine nazaran daha insaflı hükümlerle kölelere yaklaşıırken, Asur belgeleri eşya olarak kabul edilen kölelerin şiddetle cezalandırılmalarına tanıklık ediyordu. (Akgündüz, 1995: 69,72). Platon Cumhuriyet rejimini köle sınıfının varlığı üzerine kurarken, insanların doğuştan hürler ve köleler olarak ayrıldığını düşünen Aristo, köleliğin doğallığını ve meşruluğunu ispat etmeye çalışıyordu. (Akgündüz, 1995: 75).

Köleliğin yaygın olduğu bir toplumda ortaya çıkan İslamiyet, köleliğe insani boyutlar kazandırsa da muhtelif sebeplerden ötürü dönemin çağımızın perspektifine nazaran çok daha az çarpıcı bir gerçeği olan bu müesseseyi tamamen ortadan kaldırmadı. Ancak köle ve efendi arasındaki ilişkiyi net bir şekilde saptayan (Toledano, 2000: 5) İslam dininin getirdiği yaklaşım öncül semavi dinler Musevilik ve Hristiyanlıktan farklı oldu.

Eski Ahit, kölelik konusuna, İsrailoğulları'nın seçilmiş ırk akidesine uygun düşen bir yorum getirirerek, kölelerin, borcu olanlar hariç, kendilerinden olanlardan değil de diğer kavimlerden alınmasını emreder:

“Ve senin kölen olacak köleye ve cariyeye gelince etrafınızda olan milletlerden, onlardan köle ve cariyeye satın alacaksınız. Ve aranızda oturan gariplerin de çocuklarından, onlardan ve diyarınızda doğmuş olup yanınızda bulunan aşiretlerinden satın alacaksınız ve sizin malınız olacaktır. Ve onları kendinizden sonra miras mülk olarak çocuklarınıza bırakacaksınız, daimi kölelerinizi onlardan alacaksınız; fakat kardeşlerinize, İsrailoğullarına, birbirinize sertlikle efendilik etmeyeceksiniz (Levililer, 25: 44-45-46).”

Tevrat kişinin öz kızını cariye olarak satmasına izin verirken (Çıkış: 21: 7), aynı zamanda borcunu ödeyemeyen kişinin, borcuna karşılık kendisini köle olarak satmasından (Levililer, 25:39) ve borçlu kişi öldüğünde eğer malı yoksa çocuklarının köle olarak alınmasından bahseder (II. Krallar, 4: 1-7).

Tevrat'a göre borçlarını ödeyemediği için kendisini köle olarak satmak zorunda kalan bir Yahudi, ancak 6 yıl bu statüde çalıştırılabilir, yedinci yıl ise serbest bırakılması gerekmektedir (Çıkış, 21: 2-6). Biraz belirsizlik payı olmakla birlikte efendisi tarafından tek gözü kör edilen ya da dişi kırılan kölenin de hürriyetine kavuşma hakkı doğar (Çıkış, 21: 26).

İncil'in kölelere bakışının ise onun "sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin" (Matta, 5: 39) tavrında özetini bulan, teslimiyetçi ruhuna uygun olduğu görülür:

"Ey köleler, dünyadaki efendilerinizin sözünü Mesih'in sözünü dinler gibi saygı ve korkuyla, saf yürekle dinleyin. Bunu, yalnız insanları hoşnut etmek isteyenler gibi göze hoş görünmek için yapmayın. Mesih'in kulları olarak Tanrı'nın isteğini candan yerine getirin. İnsanlara değil, Rab'be hizmet eder gibi gönülden hizmet edin. Çünkü ister köle ister özgür olsun, herkesin yaptığı her iyiliğin karşılığını Rab'den alacağını biliyorsunuz." (Efesliler, 6: 5-6-7-8) Yeni Ahid köle azadı konusunda suskundur.

Tevrat ve İncil'in kölelerin özgürlüğüne az-çok kayıtsız kalmasına karşın İslamiyet'in meşru saydığı kölelik azatlık sistemine dayanıyor, köle için dünyada ve efendi için ahirette gerçekleşecek mutlu son inananları cezbedecek bir biçimde teşvik ediliyordu (Kur'an, Maide: 89). Toplumsal kurumların şekillenmesinde inancın rolünü düşünmek köleliğin Osmanlı'da, Avrupa'dakinden daha farklı bir şekilde hayat bulmasını anlamayı kolaylaştırabilir (Genç, 2000: 339).

Köle İstihdamı

Osmanlı Devleti'nde köle statüsündeki insanların çeşitli çalışma alanları mevcuttu. Hizmetkâr olarak evlerde ya da işçi olarak büyük padişah vakıflarında çalıştırılabilirlerdi. Kölelerin pek çoğu ülke halkının dilini öğrenir, Müslüman olur ve görece şanslı olanlar hürriyetine kavuştuktan sonra Osmanlı topraklarında yaşamını sürdürürdü (Faroqhi, 2008: 79-80). 1585-1588 yıllarını köle olarak geçiren Brettenli Michael Heberer, anılarında diğer tutsaklarla birlikte nasıl çalıştıklarını anlatır. (Osmanlı'da Bir Köle, 2010: 113).

Resmi vesikalar, diğer pek çok mevzuda olduğu gibi bu konuda da insan eylemlerinin pratikte her zaman meşru daireyle sınırlı kalmadığını gösteriyor. Söz gelimi kölelerin efendileri tarafından çeşitli suçlarda kullanıldığı olurdu. 1568 tarihli bir mühimme defteri kaydına göre bir adamın kölesine eşya çaldırıldığı ve hırsızlık yaptırdığı tespit edilmiş, efendinin ve kölenin teftiş olunması istenmişti (7 Numaralı Mühimme Defteri, 1999: 284-285.). Bazen yalnızca kölelerin çeşitli suçlardan, özellikle hırsızlık suçundan teftiş edildiği görülmüştür (12 Numaralı Mühimme Defteri, 1996: 146).

Kölelerin suistimal edilmesi yalnızca hırsızlık suçuyla sınırlı değildi. Sakat ve kör köleleri satın alarak İstanbul sokaklarında dilencilik yaptıranlar olduğu gibi, cariyeleri bekâr erkeklere bir süreliğine satarak fahişelik yaptıranlar da vardı (Erdem, 2004: 52).

Tüm bu meşru ya da gayrimeşru yükümlülüklerden kurtulmak için bazen kaçmaktan başka bir yol görünmüyordu. Ancak yakınları tarafından kurtarmalığı ödenmeyen bir kölenin Osmanlı topraklarından çıkabilmesi çok zordu. Mühimme defterlerinde yüksek yakalanma riskine rağmen kaçmayı göze alan kölelere rastlıyoruz (85 Numaralı Mühimme Defteri, 2002: 231). Şansları yaver gitmeyen insanlar kölelerin ve kaybolan hayvanların yakalanmasından sorumlu olan devlet görevlilerinin eline düşebiliyordu. Yaptıkları iş için yüksek ücret alan bu görevlilerin esir avlamaya oldukça hevesli olduklarını tahmin etmek zor değildir.

Bazı köleler ise kaçarken sahiplerinin eşya ve paralarını da yanında götürmeye çalışıyordu. Rumeli Kethüdası Hasan'ın kölelerinden olup katırlarını da alarak kaçan ve Erdel kralının hizmetine geçen nalbant Macar oğlanı ile siyah Arap oğlanı (7 Numaralı Mühimme Defteri, 1999: 388), Dergâh-ı Muallâ müteferrikalarından Tercüman İbrahim'in, Komoran'da iken eşya ve parasını alıp kaçan iki kölesi (7 Numaralı Mühimme Defteri, 1999: 413) ve Tersane-i Âmire Kethüdası Piyale'nin bir miktar para ve eşyasını çalarak Edirne'ye kaçan kölesi bunlardandır (85 Numaralı Mühimme Defteri, 2002: 28).

Kölelerin kaçarak yeni bir hayat kurması imkânsız değildi, ancak hepsinin yeni hayatlarını uzun süre devam ettirebildiğini söyleyemeyiz. Mısır'dan gelirken gemisinin parçalanıp kendisinin ölmesi üzerine sahibinin paralarını alarak Siroz'da dükkan açan bir köle tespit edilmişti (82 Numaralı Mühimme Defteri, 2000: 113). Bunun gibi hür bir hayat sürmeye çalışırken köle olduğu ortaya çıkan insanların yakalanması için hüküm veriliyordu (12 Numaralı Mühimme Defteri, 1996: 224).

Köle Kaynakları

İslamiyet kölelik kaynağını savaşlarla sınırlandırmıştır (Akgündüz, 1995: 111). Savaşlar sırasında ele geçirilen esirler, öldürülmeyecek kadar şanslılarsa eğer, devletin vereceği karara bağlı olarak serbest bırakılır, kurtarmalık denilen fidyeleri ödenmek suretiyle hürriyetlerine kavuşur, Müslüman esirlerle takas edilir ya da köle yapılırdı. Kölelerin devlete ayrılan beşte birlik kısmı dışındakiler savaşçılara dağıtılırdı (Aydın vd. 2002: 239). İslam'ın ilk dönemlerinde toprakların hızla genişlemesini sağlayan savaşlar, kölelerin en önemli kaynağını oluşturuyordu. Ancak sınırlardaki hareketlilik durgunlaşınca esir sayısı ve buna paralel olarak köle sayısı da azaldı (Lewis, 2006: 20). İslam sancağının yeni sahipleri olarak Rumeli'ye geçen Osmanlılar buradaki fetihler sırasında önemli ölçüde esir almaya başladılar. Gaziler kendi paylarına düşen esirleri hizmetlerinde kullanmayı ya da satmayı tercih ediyorlardı. Bunlardan biri olan ve Rumeli'de fetihlere katılan Aşıkpaşazade, bir hayli düşman öldürmesinin yanı sıra beş esir aldığını ve bunları Üsküp'e götürerek dokuz yüz akçeye sattığını *Tevarih-i Al-i Osman* isimli meşhur eserinde kendine has üslubuyla anlatır (Yavuz vd. 2003: 469).

İslamiyet Müslümanların köle yapılmasını yasaklamıştır. Bu nedenle kölelerin gayri müslim olması şarttı (Aydın vd. 2002: 239). Ancak Osmanlılar özellikle iki devlet arasındaki gergin dönemlerde sapkın olarak gördükleri İranlı esirleri de köle olarak değerlendirmeyi tercih etmişlerdir (Faroqhi, 2008: 79).

Savaşların yanı sıra ticaret de önemli köle kaynaklarından biriydi. 16. yüzyılda varlıklı halk için köleler cazip bir yatırım aracıydı. 17. Yüzyılda İstanbul'a 20.000 esir girmişti (İnalçık, 2012: 91). 18. yüzyıl başlarında savaş esirlerinin azalmasıyla birlikte köle fiyatları artmıştı (Faroqhi, 2008: 335). Bu durum köle ticaretini önemli kılmıştı. 19. yüzyıl başlarına kadar bütün dünyada serbest olan köle ticareti Osmanlılarda belli kurallar çerçevesinde yapılmıştır. Sadece Müslümanlar tarafından yapılmasına izin verilen bu ticaretin en önemli merkezleri başta İstanbul olmak üzere Asya'da Bağdat, Şam, Erzurum, Konya, Medine, Halep, Afrika'da Kahire, Avrupa'da ise Belgrad ve Sofya olmuş ve Afrikalı köleler başta gelmiştir (Engin, 2000: 247).

Deniz yolculuğu sırasında Türklere esir düşen Helene'nin 1683 yılında yayınlanan anılarında yer alan anlatısına göre, esir olarak İstanbul'a getirildikten sonra Bessistan yani köle pazarı denilen meydana götürülürler. Orada kendi deyimiyle "Hollanda'daki hayvan pazarlarında olduğu gibi" alıcıların beğenisine sunulurlar. Birçok insan çeşitli hareketler yaptırarak fiziksel durumunu tespit etmeye çalışır ve nihayetinde bir tacir 400 akçe karşılığında kendisini satın alır (Shick, 2009:

89). Esir pazarlarının tek gözlemcisi Helene değildi. Dönemine dair pek çok konuyla ilgili zengin malumat içeren seyahatnamesinde, Evliya Çelebi Rumeli’de gezdiği panayırın bir bölümünde gördüğü esir pazarı ve esirleri, mübalağa etmeyi seven mizacına uygun olarak tasvir eder: “İnsanoğlu pazarı kurulup, binlerce ay ve güneş yüzlü güzel kızlar ve oğlanlar alınıp, satılır. Bunun yanında kara zenci pazarı olur ki kırk, elli bin kişi gelip kara adamlar alırlar. Zira bu diyarda karalar ve karılar gayet makbul kölelerdir. Bunlar genellikle, Macar, Nemse, Çek ve Hırvat kölelerdir. Kulağı halkalı kölelerin isimleri ise Kazanfer, Hoyrad, Azadlı, Azadsız, Kuli, Gönül, Zavallı, Fehzad, Yunak, Buyak, Kaso ve Sülmüş gibi isimlerdir. Cariyeler ise genellikle Erdel kızları, İsveç, Çek, Leh, Tot, Korol, Macar, Nemse, ve Hırvat kızlarıdır. Onların isimleri de şu şekildedir, Gülmah, Hilahe, Mihri, Mahebru ve Çaresaz gibi isimlerdir.” (Bagatur, 2011: 17).

Busbecq ve Dernschwam Osmanlı ülkesine yaptıkları seyahatleri sırasında, Avusturya sınır boylarında ele geçirilen yüklü miktarda esirin satılmak üzere İstanbul’a götürülüşüne şahit olurken, Fransız seyyah Olivier, Gürcü ve Çerkez ailelerin çocuklarını Osmanlı sarayına sokabilmek için küçük yaşlarda esir pazarına getirerek sattıklarını ifade eder. Çocuk satışı Çerkesler ve daha çok köle Çerkesler arasında yaygındı (Toledano, 2000:15). Ahmed Cevdet Paşa’nın aynı hususla ilgili olarak naklettiğine göre Çerkeslerin Şelka adı verilen bir gelenekleri vardı. Buna göre esir ettikleri Rus Kazağı’nı ellerindeki cariyelerle çiftleştirip dul eder ve bu münasebetten hâsıl olan mahsulleri (çocukları) ne zaman isterse satarlardı. Hatta Tatar kabilelerinden biri arasında cariyelerinden olan öz çocuklarını satma geleneği dahi mevcuttu. Yine yetim, bakacak kimsesi olmayan kız ve kadınları, mirzaları bu benim kısmetimdir, yani miri malımdır diyerek ele geçirir ve Rus Kazağı ile çiftleştirip satarlardı (Bagatur, 2011: 14). Pazarlarda beyaz köleler daha fazla rağbet görürken bunları Habeş ve zenci köleler izlerdi (Toledano, 2000: 5).

Osmanlı Devleti, esirciler loncasının teşvikiyle, köle satışlarını denetlemeye çalışıyordu. Sokaklarda köle satan kefilsiz dellaller ve hür Müslüman kızlarını kısa süreli köle (fahişe) olarak pazarlayan kadın esirciler, kanunlara aykırı hareket ettikleri ve vergi ödemedikleri için bir problem oluşturunuyordu (Erdem, 2004: 53-54). Bunun dışında köle ticareti genellikle kurallara bağlı olarak yapılır, kuralların ihlal edildiği anlaşılırsa ve bu durum kadı tarafından teyit edilirse yapılan satış geçerliliğini yitirirdi. Satıcı ticarete konu olan kölenin kusurlarını belirtmek zorundaydı. Alıcı köleyi aldıktan sonra satış sırasında belirtilmeyen bir kusur olduğunu fark ederse kölenin iadesi için kadıya müracaat edebilirdi. Satış yapılan kişinin köle olması zorunluydu. Hür insanın satışı geçersiz olduğu gibi, hürriyeti bir şarta bağlanmış olan kölelerin de belirli bir süre sonra özgür kalmaları gerektiği için satışları geçersizdi. Bu durumdaki köle iki inanılır şahit ile hür olduğunu ispatladığı

takdirde, hürriyeti iade edilir ve alıcılar ödedikleri parayı geri alırlardı (Şak, 1989: 177-178). Alıcılar çoğunlukla kentliydi. Toplumun büyük kısmı bayağı işleri için zenci köleler alabilirken, beyaz kölelere neredeyse sadece zenginler sahip olabiliyordu (Toledano, 2000:46).

Yapılan satışlar para mukabilinde olduğu gibi kölelerin çeşitli mallarla da takas edildikleri görülmektedir. Kölelerin karşılıksız alarak hibe edilmesi de söz konusuydu. Hatta köleler borca karşılık olarak alıcıya devredilebildikleri gibi, başkasının kölesini kendi kölesi olduğunu söyleyerek satanlar da oluyordu. Yine bu tür satışlar da geçersiz sayılmakta, köle alıcısı satıcıya ödediği parayı iade almaktaydı. Bütün bunlar köle alım-satımının çeşitli kurallar çerçevesinde yapıldığını, kurallara uyulmadan yapılan satışların geçersiz olduğunu göstermektedir. Ayrıca her satış kadıya tescil ettirilmek zorunda değildi (Şak, 1996: 177-179).

Kadın çıplak olarak teşhir edilmesi yasaktı. Sadece yaşlı kadınlar kadın kölelerin vücutları hakkında bilgi sahibi olabiliirdi. Gayrimüslimlerin esir pazarına girmesi yasaktı. Esir tacirleri satılacak kızları gayrimüslim birinin görmesi halinde onlara değerinin düşeceğine inanırdı. Toptan köle ticaretiyle uğraşanlara esir tüccarı, bu işi küçük çapta yapan erkek veya kadınlara ise esirci denirdi. Esir tacirleri ellerindeki esirlerin iyi para etmesi için onların yemesine, içmesine, giyim kuşamlarına dikkat eder, yetenekli olanlara müzik, dans ve çeşitli el sanatları öğretirlerdi. İslâm dininin emirleri gereği bazı istisnalar dışında sahiplerince esirlere iyi davranılırdı. Kadın esirler genellikle aile içi hizmetlerde kullanılır, kendilerine çeşitli meslekler öğretilir, çok defa evlendirilir veya azat edilirlerdi. Esirci olmanın ve esir ticaretinin sıkı kuralları vardı. Esirciler ve yamak denilen yardımcılarının evli ve güvenilir kimseler olmasına özen gösterilirdi. Geceleri Esir Hanı'nda kimse kalmaz, satılık esirler esircilerin evlerinde, konaklarında geceler, sabahleyin tekrar esir pazarına götürülürlerdi. İstanbul dışından köle satmaya gelenlerin satamadıkları köleler kötü kişilerin eline düşmemesi için esirci tüccarı tarafından satın alınır, böylece bunların fuhşa sürüklenmesi önlenirdi. Ellerindeki köleleri aşırı derecede dövnenlerle kusurlu veya hastalıklı köleleri pazarlayanlar şiddetle cezalandırılırdı. Aşırı dövülen ve yaralanan bir köle efendisini mahkemeye verebilirdi (Engin, 2002: 247-248). Bu hususla ilgili olarak mühimme defterlerindeki bir kayda göre 16. yüzyılda Bursa'da iki kölesini öldürdüğünü ikrar eden bir adamın siyaset cezasına çarptırılması dikkat çekicidir (7 Numaralı Mühimme Defteri, 1999: 188-189).

Fransız yazar Alphonse De Lamartine bir esir pazarındaki manzarayı canlı bir şekilde betimler:

“Pazarda gezinen dolaşan alıcılar açık kapılardan odaların içindeki esirleri seyrederler. Kadınlar ve erkekler ayrı odalarda toplanmış. İlkın bu dağınık grupları gözden geçirdik. Bunların en dikkat çekici olanı on iki, on beş kadar Habeş genç kıızı idi. Başları üstünde vazo taşıyan antik çağların kariyatid heykelleri gibi birbirlerinin sırtına dayanmış duran bu genç kızlar yüzleri seyirciye dönük olarak halka kurmuşlar, çoğunun yüzü çekici güzellikte. Bu kadınlar badem gözlü, burunları hafif kemerli, dudakları ince yanakları oval ve zarif, saçları karga kanadı gibi simsiyah ve parlak yüzlerinin düşünceli, kederli ve mahmur ifadesiyle bu Habeş kadınları tenlerinin bakır rengine rağmen olağan üstü güzellikte hayranlık uyandıran yaratıklar ince ve uzun boyludurlar. Güzel memleketlerindeki palmiyenin dalları gibi esir pazarında girdiğimiz son odalar yarı kapalı idiler. İçeriye alınmamız için bir süre hayli tartışmamız gerekti. Bu odaların her birinde bir kadının bekçiliğinde tek bir esir bulunuyordu. Bunlar memleketlerinden yeni getirilmiş genç ve güzel Çerkes kızları idi. Dikkati çeken bir zarafet ve incelikte beyazlar giymişlerdi. Güzel yüzlerinde ne keder ne şaşkınlık sadece gurur ve kayıtsızlık okunuyordu. Rusya kadın ticaretini yasak ettiğinden, Rum kadınları saraydan çekildiklerinden beri beyaz tenli ve güzel Gürcü ve Çerkesler çok azaldılar. Bu güzel yaratıkların fiyatı on iki-yirmi bin kuruşa kadar yükselirken fazla güzel olmayan siyah esirler beş altı yüz franka kadar en güzelleri ise bin, bin iki yüz franka kadar satılıyordu (Lamartine, 1985: 571-572).”

Esirlerin ticaret yoluyla satın alınması dışında gasp edilmesi de söz konusuydu. Mühimme defterlerinde bu konuyla ilgili kayıtlar yar alır. (7 Numaralı Mühimme Defteri, 1999: 16; 82 Numaralı Mühimme Defteri, 2000: 182; 83 Numaralı Mühimme Defteri, 2001: 49).

Hediyeleşmek başka bir köle kaynağıydı. Padişaha ve devlet ileri gelenlerine diğer ülkelerden gönderilen hediyeler arasında köle ve cariyeler bulunuyordu. Komutanlar ele geçirdikleri esirlerden öne çıkanları padişaha veya vezirlere hediye olarak sunarlardı. Evrenos Gazi, Bayezid ile Germiyanoglu’nun kıızı Sultan Hatun’un düğününe hediye olarak yüz köle ve yüz cariyeye gelmişti. Sultan Murad bu köleleri gelen elçilere dağıtmıştı (Yavuz vd. 2003: 118).

Diğer bir köle kaynağı ise insan kaçırmaktı. Savaş halinde olunmamasına rağmen, o ülkenin uyruğunda bulunan insanların kaçırılarak köleleştirilmesi yasaktı (Erdem, 2004: 47). Bu yöntemin yasal olmamasına ve cezasının ölüm olmasına rağmen uygulandığı görülmüştür. Kaçırılma yoluyla kölelikte korsanlar önemli rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden İngiliz yazar, korsanların eline düşen bir gencin sevgilisi tarafından kurtarılmaya hikâyesini anlatır. Hikâyeye göre korsanların eline düşen ve Afrika'da köle olarak satılan bir delikanlıdan uzun süre haber alınamaz. Vefalı nişanlısı onu bulma ümidiyle tüm evlenme tekliflerini reddeder. Nihayet Afrika'dan memleketlerine dönebilen esirler kıza nişanlısının Türk beylerinden birinin kölesi olduğunu söylerler. Kız bir arkadaşıyla birlikte erkek kılığına girerek nişanlısını kurtarmak için fidye ile beyin yanına gider ancak fidye yetmez. Kızlar delikanlıyı fidyeyi tamamlaması için memleketlerine göndermeye karar verir ve kendileri beyin yanında rehin kalır. Bey bunların kız olduğunu anlar. Ancak hikâyesini dinlediği kızın vefasından etkilenerek ikisini de salıverir (Montagu, ty: 207-208).

Lady Montagu'nun hikâyesindeki delikanlının başına gelen durum o dönemde gerçek hayatta da meydana gelebiliyordu. Özellikle sahil kesiminde yaşayan insanlar korsanların baskınları sonucunda kaçırılıp köleleştirilme tehlikesiyle karşı karşıya kalabiliyorlardı. Aslında tehlikede olan yalnızca kıyı kesimlerde yaşayanlar değildi. 1571 yılında Hersek'ten İstanbul'a gelen hür bir şahıs başka biri tarafından köle olarak bir gemiciye satılmıştı (12 Numaralı Mühimme Defteri, 1996: 71).

Hikâyede dikkat çeken ikinci nokta kölelerin iletişim ve haberleşme ağındaki rolleridir. Memleketlerine dönen köleler haber taşıyabiliyor ve aynı zamanda casus olarak kullanılabiliyorlardı. Yine köle olarak satılıp ülkenin iç bölgelerine gönderilenler haberlerin yayılmasını sağlıyordu. 16. ve 17. yüzyılda Anadolu'da bu şekilde pek çok Avusturyalı, Rus ve Ukraynalı tutsak vardı (Faroqhi, 2008: 79).

Kölelerin Azat Edilmesi

Köleye efendisi tarafından hürriyetinin bağışlanmasına azat denir. Esirlere ve kölelere iyi muamele edilmesini emreden İslamiyet, kölelerin azat edilmesini de çeşitli yollarla teşvik etmiştir. Herhangi bir karşılık beklemeden sahibi tarafından azat edilmek (ıtk), kölenin bir bedel karşılığında hürriyetini satın alması (mükatebe), efendinin kendi ölümünü kölenin özgürlüğüne şart koşması (tedbir) ve ümm-i veled (istilad) denilen çocuk annesi cariyelerin azadı ve cu'l yolu ile özgür bırakma, çeşitli azat yolları olarak sıralanabilir.

Kölenin karşılıksız olarak – ya da dini tabire uygun şekliyle Allah rızası için – özgürlüğüne kavuşturulması İslam hukuku literatüründe “ıtk, tahrir, fek” gibi kelimelerle ifade edilmiştir (Ayдын vd. 2002: 24). Osmanlıda kölenin karşılıksız

olarak azat edilmesi bu kurumun en çok teşvik gören yanı olmakla birlikte (Genç, 2000: 339), kölenin efendisine varis olması da şaşırtıcı bir şey değildi. Mühimme defterlerinde köleler için vakfedilen vakıflara rastlıyoruz. Kubad Çavuş, İstanbul'da Süleymaniye Mahallesi'nde bulunan ev ve dükkanların bir kısmını Süleymaniye Camii imamına, bir kısmını kendi eşine ve bir kısmını da kölelerine vakfetmişti (82 Numaralı Mühimme Defteri, 2000: 125).

Köleyi hürriyetine kavuşturmanın günahlara kefaret sayılması bu yöntemin tercih edilmesinde önemli rol oynuyordu. Bu yolla azat edilen kölelere, ileride gerektiğinde bunu ispatlamaları için “ıtıkname” olarak adlandırılan bir belge verilirdi. Azatlık, satışlar gibi her zaman tescil ettirilmemektedir. Kölenin azat olabilmesi için sahibinin sen hürsün demesi yeterliydi. Bunu kadı huzurunda söylemesine de gerek yoktu. Eğer köle hür olduğunu tescil ettirmek isterse ki bu uzun yolculuklarda işine yarıyordu, kadı huzurunda ve iki şahit önünde bu azat hadisesi tescil edilir, köle hürriyetini kazanırdı. Azat edildiğini dört ay sonra tescil ettirenler olduğu gibi, on beş sene sonra tescil ettirenlerin olduğu görülmektedir. Azat edilen kölelere efendileri tarafından evler, bağ, bahçeler ve çeşitli eşyalar verilmekteydi (Şak, 1989: 181-183.).

Mükatebe usulüyle çalışmak da esirler için azat edilme yollarından biriydi. Bu usule göre köle efendisine bir miktar para ödedikten ya da onun için belirli bir işi yaptıktan sonra özgürlüğüne kavuşabiliyordu (Akgündüz, 1995: 122). Bursa'da kadifeci ve kemhacıların bu şekilde esir çalıştırmayı tercih ettikleri biliniyor (İnalçık, 2012: 91). Mükatebe bedelini efendi ile köle birlikte belirler, bu bedel üzerinde anlaşılabilmesi durumunda bedel kadı tarafından tespit edilirdi. Anlaşma yapıldıktan sonra efendi bu anlaşmayı tek tarafı olarak bozamaz, ancak kölenin isteği üzerine anlaşma iptal edilebilirdi (Şak, 1983: 183). Mükatebe sözleşmesi gönüllülük ilkesine dayalı olup hiçbir tarafa dayatılamazdı (Erdem, 2006: 192). Mükatebe ya da diğer ismiyle kitabet akdi Kur'an tarafından tavsiye edilen bir yöntemdir (Kur'an, Nur: 33).

Bir diğer azat şekli ise tedbirdir. Tedbir; köle sahibinin ölümünü kölesinin azat olmasına şart koşmasıdır. Normalde köleler varislere miras olarak kalıyordu (12 Numaralı Mühimme Defteri, 1996: 140). Tedbir durumunda ise efendi öldüğü zaman köle hürriyetine kavuşur, varisler buna müdahale edemezdi (Şak, 1989: 187). Bu tür kölelerin bir başkasına devredilmesi mümkün değildi (Erdem, 2004: 192). Efendisinin “ölümünden sonra hür olsun” ya da “ardımdan azadlısın” dediği köleler müdebber köle olarak adlandırılıyordu (Akgündüz, 1995: 128-129).

Ümm-i veled olma durumu, İslam hukukunda cariyeleri özgürlüğüne kavuşturma yollarından biri olarak kabul edilmiştir. Evlenmemiş cariyeye sahibinin odalığı konumundaydı. Cariye sahibinden bir çocuk doğurduğu zaman ümm-i veled (çocuk annesi) durumuna geliyordu. Bu cariyeye efendisi hayatta olduğu müddetçe onun cariyesi olarak kalmaya devam ediyor, ancak statüsü kendi lehine değişiyor, satılamıyor ve efendisi ölünce özgürlüğüne kavuşuyordu. Burada kadınlar için bir farklılık söz konusudur. Köleler kadın sahiplerine karşı bu durumda olamaz, kadınlar kendi köleleriyle birlikte olamaz ve azat etmedikçe onunla evlenemezdi (Şak, 1989: 189-190). Genellikle Osmanlı pratiğinde efendiler çocuk sahibi oldukları cariyelere hürriyetlerini bağışlayarak onlarla nikâh ahdi yapıyor ve eşleri olarak yaşamlarını sürdürmelerine olanak tanıyorlardı (Akgündüz, 1995: 128).

Cu'l olarak adlandırılan yöntemde ise efendisi kölesine bir bedel karşılığında hürriyetini vadeder, köle kabul ederse o anda özgür kalır ve belirlenen bedel köle zimmetinde borç olarak kalırdı (Akgündüz, 1995: 130).

Sonuç

Antik çağdan 19. yüzyıla kadar varlığını sürdüren kölelik, dünyanın geri kalanında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de mevcut olmuş ve Devlet-i Aliyye'nin diğer müesseseleri gibi İslam hukuku temelinde varlığını sürdürmüştür. Kölelerin zorlu hayatlarına yönelik çeşitli bilgi parçacıklarını resmi vesikalar aracılığıyla elde edebiliyoruz. Bunlardan bir tür olan ve Osmanlı Devleti'nin divanda aldığı siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan önemli kararları ihtiva eden mühimme defterleri (Kütükoğlu, 2006: 520), kölelerle ilgili muhtelif konulara ışık tutmaktadır. Bu çalışmada ilgili defterlerin bir kısmı incelenerek, Osmanlı'da köleliğin pratikteki durumuna mühimme defterlerindeki kayıtlar aracılığıyla işaret edilmeye çalışıldı. İncelenilen kayıtlar kölelerin işlediği suçlar, kölelere karşı işlenen suçlar, hür insanların köleleştirilmesi, köle ticareti, köle kaynakları ve kölelerin azat edilmesi konularıyla ilgiliydi.

İslamiyet kölelik kaynağını savaş esirleriyle sınırlandırmışsa da uygulamada esir ticareti, insan kaçırma, hediyeleşme gibi farklı kaynaklardan da köle sağlanmıştır. Bununla birlikte kölelerin azat edilmesi çeşitli yollarla teşvik edilmiş, kölenin efendisine varis olduğu dahi görülmüştür. Ancak devletin çabalarına rağmen kölelerin suistimal edilerek yasal olmayan işlerde kullanılmasının önüne her zaman geçilememiştir.

Arşiv kayıtlarının yanı sıra, özellikle esir pazarlarıyla ilgili detaylı bilgi veren yerli ve yabancı gözlemcilerin bıraktığı metinler konuyu daha fazla

aydınlatmaya yardımcı oluyor. Yabancı tanıklardan biri olan Lady Montagu Osmanlıdaki kölelerle ilgili izlenimlerini şöyle aktarır:

“Türk değilim, ama talihsiz cariyelere gösterilen iyi muameleyi de takdir ederim. Cariyeler dayak yemiyorlar ve esaretleri de diğer memleketlerdekilere göre fazla değil. Kendilerine kefalet parası verilmiyor ama elbiselerine yaptıkları masraf, bizim hizmetçilerimize verdiğimiz paradan fazla (Montagu, ty: 128).”

Sonuç itibarıyla Osmanlı Devleti’nin kölelere yaklaşımı genellikle İslam hukuku çerçevesinde olmuş, hukuken mal kabul edilmelerine rağmen insan oldukları gerçeği göz önünde bulundurulmuştur.

KAYNAKLAR

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567–1569). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1999.

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979 / 1570–1572). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1996.

82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2000.

83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037 / 1626-1628). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2001.

85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042) / 1630-1631 (1632)). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002.

Akgündüz, Ahmet. İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı’da Harem. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1995.

Aydın, M. Akif ve Hamidullah, Muhammed. “Köle”. DİA. Ankara, 2002.

Bagatur, Sibel. Osmanlı’da Kölelik. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, 2011.

Engin, Nihat. “Köle-Osmanlılarda Kölelik”. DİA. Ankara, 2002.

Erdem, Y. Hakan. Osmanlı’da Köleliğin Sonu 1800-1909. Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

Faroqhi, Suraiya. Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.

Genç, Mehmet. Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.

İnalçık, Halil. Osmanlı İmparatorluğunda Klasik Çağ (1300-1600). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1996.

Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Kütükoğlu, Mübahat. "Mühimme Defteri". DİA. 2006.

Lady Montagu. Türkiye Mektupları/1717-1718. Çev. Aysel Kurtoğlu. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ty.

Lamartine, Alphonse. Esir Pazarı. Çev. Nurullah Berk. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C2. İstanbul, 1983.

Lewis, Bernard. Ortadoğu'da Irk ve Kölelik. Çev. Enver Günsel. İstanbul: Truva Yayınları, 2006.

Osmanlıda Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588. Çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.

Pakalın, Mehmet Zeki Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-II. İstanbul, 1993.

Schick, İrvin Cemil. Avrupalı Esirler ve Müslüman Efendileri. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.

Şak, İzzet. "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl) Osmanlı Araştırmaları, IX. İstanbul, 1996.

Toledano, Ehud R. Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890. Çev. Y. Hakan Erdem. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Yavuz, Kemal ve M. A. Yekta Saraç, Aşık Paşazade Osmanoğullarının Tarihi, İstanbul: K Kitaplığı Yayınları, 2003.